

Szótár és enciklopédia az on-line világban

Pajzs Júlia

Történeti háttér

Az egynyelvű szótárak és az enciklopédiák sok tekintetben hasonlóak. Az Encyclopedia Britannica így értelmezi őket: „A szótár és enciklopédia közötti különbséget könnyű meghatározni, de nehéz a gyakorlatban megvalósítani: a szótár szavakat magyaráz, az enciklopédia pedig dolgokat. Mindamellett, mivel a szavak hasznosságukat a hivatkozásból nyerik, nehéz létrehozni egy szótárt anélkül, hogy a jelölt tárgyakra és elvont fogalmakra jelentős figyelmet ne fordítanánk.”¹ Európában az első általunk is ismert, fennmaradt egynyelvű szótárakat a görögök készítették, egyebek közt Homérosz műveinek az utókor számára való értelmezésére (Hanks 2005). A középkori glosszáriumok is elsősorban a „nehéz” vagy ismeretlen szavak magyarázatát tűzték ki célul. Az angol kora-újkor lexikográfiájának alapműve (Cawdrey 1604) pedig elsősorban hölgyolvasóknak kívánta megmagyarázni a „nehéz” szavakat (Brown 1996). Egyszerűbb esetekben a magyarázat csupán annyiból állt, hogy egy idegen eredetű szót közismert angol szavakkal értelmeztek, de természetesen esetenként szükség lehetett arra is, hogy magát az átlag angol számára ismeretlen tárgyat vagy jelenséget is leírják, ilyenkor az értelmezésben enciklopédikus és nyelvi információk egyaránt előfordultak. Akár egy szerző is változóan ítélheti meg, mely szavak, melyik jelentésénél szükséges részletesebb enciklopédikus információval is kiegészítenie az értelmezést. A később készült, nagyobb lélegzetű, sok szerző által szerkesztett szótáraknál különösen nehéz biztosítani, hogy a különböző szerzők egységesen ítélik meg az enciklopédikus jellegű információ indokoltságát, mélységét, terjedelmét.

A különböző iskolához és/vagy nyelvhez tartozó szótárírók sem kezelték egységesen ezt a kérdést. Míg a magyar egynyelvű lexikográfiában kifejezetten igyekeznek minimalizálni az általános szótárak értelmezésében található enciklopédikus jellegű információt, a francia Larousse-ban vagy az amerikai-angol Merriam Websterben bőségesen találhatunk enciklopédikus információt is az értelmezésekben.

Az enciklopédikus információ kiszorítását a nyelvi információ javára jórészt a papír szótárak terjedelmi korlátai indokolták. Ezért a szótári adatbázisok jelentőségének növekedése felvetette azt a kérdést, vajon az újonnan, már eleve adatbázisformában készülő és részben vagy egészben úgy is publikálható szótáraknál is indokolt-e az enciklopédikus információ minimalizálására irányuló törekvés.

Mutatvány egy korpuszalapon, terjedelmi korlátok nélkül készíthető szócikkből

Az *eb* szó példamondatokkal illusztrált alapjelentése a Nagyszótár számára gyűjtött korpuszt használva akár ilyen terjedelmű is lehetne²:

eb (kissé rég) 'kutya' Négylábú, tipikusan farkkal rendelkező, emlős háziállat. Önként szegődött az emberhez. Már az őskor óta hűséges társa. Őrzi területét, így házőrzőként igen hasznos. Szaglása kiváló. Hangadását ugatásnak nevezzük. Míg barátságos hangulatát farkcsóválással és játékos ugatással, csaholással, haragját morgással vagy vad ugatással jelezheti. Fogai élesek, harapással védheti magát, gazdáit és az általa őrzött területet. Játékosan vagy figyelmeztetésül az emberhez is kaphat fogaival, amikor nem harap, csak éppen érinti fogaival az embert. Az emberek által meghagyott maradékok jelentős részét megeszi, legszívesebben a húst. Különösen hasznos tulajdonsága, hogy az emberek által nem ehető csontokat is kifejezetten szívesen fogyasztja. Jellegzetessége a gazdához való feltétlen hűség. Számos olyan esetet jegyeztek fel, amikor az állat elpusztult röviddel gazdája halála után. A házőrzésen kívül vadászatra, jószág őrzésére, terelésére is használatos. Az utóbbi időkben vált szokássá egyéb szakoktatást igénylő feladatokra való betanítása is: pl. nyomozás, vakvezetés.

A köznyelvben inkább a *kutya* szót használjuk, az *eb* mai szövegben lehet hivatalos, gunyoros vagy pejoratív.

Dühös eb kit meg-mart, igya gyakran e' fü gyökérének fött vizét. (Csapó József 1775: Uj füves és virágos magyar kert: 262) *Nem hajt a' jó paripa az eb' ugatásra.* (Noszko Alajos 1790: Virág szó-tár: 17) *Ugy szeretem, mint az eb a' matskát.* (Szaitz Leó 1788: Kis magyar frázeológia: 149) *az eb hízelve, farkcsóválással és nem megtámadással fogadja őket,* (Horváth Zsigmond 1840: Elmederítő, szívképző s characterfestő történetek s adatok füzére. 2.: 111) *a' dühös eb mindig egyenesen fut* (Mihálka Antal 1846: Általános baromorvoslasi könyv: 230) *Talán ebek mardosták össze.* (Madách Imre 1849: Krónika két pénzdarab sorsáról: 462) *Az árkon vígan szökken át az eb, s felugrál a kis-gazdája nyakába.* (Gárdonyi Géza 1904: A falu este: 68) *Póráz végén eb fekete* (Vikár Béla 1909: Kalevala: 118) *És ránk vicsorog egy sötét sarokban Egy tüzesszemű, ordas, éhes eb.* (Kosztolányi Dezső 1911: Kártya: 26) *sövény mögül a gyáva eb ugat* (Babits Mihály 1925: Vértanuság vágya: 41) *Szép, sárga fajvizsla volt ez az eb.* (Tersánszky Józsi Jenő 1936: Legenda a nyúl-paprikásról: 64) *Vigadtak, jaj de sürögtek, ökröket nyáron sütöttek, három éjjel és három nap még az ebek is bort ittak.* (Nagy László 1954: A csodamalac: 74) *a vadász úr az eb elvitele iránt intézkedik* (Bóka László 1964: Őszi napló: 27) *Povazsánszki attól kezdve sokáig vastag bottal járt az utcákon, mert még a jól nevelt házőrző ebek is nekirontottak.* (Gion Nándor 1986: Fodó tanár úr: 6).

A példamondatokból az értelmezésekben nem említett újabb tulajdonságait ismerhetjük meg az ebeknek: tipikusan nem szeretik a macskákat, az eb harapását marásként is emlegethetik, a jókedvű ebek felugranak gazdájukra, szökdécselnek.

Vessük össze ezt a szócikk kezdeményt az angol on-line Merriam Webster szótár *hound* 'eb, vadászeb' szócikkének első jelentésével, amely szintén kissé régies, és kevésbé köznyelvi, mint a *dog* 'kutya' szó. A szócikk legelején ezt a tömör definíciót találjuk: „1. kutya, különösen: a kiemelkedően jó szaglású kutya, amelyik vadászatra van kiképezve”³. A következő szövegdoboz tartalmazza a részletesebb értelmezést: „több fajta vadászkutya gyűjtőneve, különleges szaglásúak (pl. véreb, vadászkopó) vagy látásúak (pl. agár, afgán agár)”⁴. Ezt követik a további jelentések, majd a szócikk végén találjuk az on-line enciklopédia tartalmát: „vadászkutyák összefoglaló neve, amely általánosabb, mint a szetter, vizsla, rövidszőrű vizsla vagy egyéb sportkutya kategóriák. A legtöbb vadászkutyát arra tanítják, hogy szaglás vagy látás alapján kövessék a nyomot. A szagra érzékeny kutyákat (pl. vadászkopó, borzeb, tacsó) arra tanítják, hogy a levegőben vagy a földön szaglásszanak. A látásra fejlesztett kutyákat (észak-afrikai agár, afgán agár) arra tanították, hogy messzire lássanak. Az olyan vadászkutyák, mint pl. a vadászkopó, borzeb, kopó falkában rohannak. Az afgán agarak, borzerek, észak-afrikai agarak egyesével futnak”⁵.

Ez az értelmezés az Encyclopedia Britannica ingyenes on-line változatában látható részlettel megegyezni látszik. A vizsgált szócikk előnye az általam (riasztó) példaként készített *eb* szócikk kezdeményhez képest, hogy nem egyben zúdítja rá a felhasználóra a nyelvi és enciklopédikus információt, hanem először egy tömör, akár nyelvtanulók számára is érthető értelmezést ad meg, a következő lépcsőben találhatunk egy valamivel bővebb, már anyanyelvű felhasználók vagy további információkra is kíváncsi bármilyen felhasználók számára készített értelmezést, amelyben már bőségesen szerepelnek enciklopédiába való információk is. A szócikk legvégére pedig egyszerűen be van illesztve az adott szótárral szorosan együttműködő enciklopédia tartalma.

A szakértő lexikográfusok által gyakran (jogosan) kritizált közösségi szótár a Wiktionary, bár tartalmilag nem mindig kellőképpen megbízható, szerkezetében azonban követendő példaként szolgálhat on-line szótárak számára. Szintén a *hound* szócikket vizsgálva, az értelmezés első szava megint a *dog* 'kutya', amelyre akár azonnal átugorhatunk, ott a rövid közérthető értelmezésen kívül fényképes illusztrációt is kapunk, és innen

továbbmehetünk Wikipédia *dog* szócikkére is. Visszatérve az eredeti *hound* szócikkre, az első jelentés értelmezése nagyon hasonló a Merriam Websterben látotthoz: „szagérzőképességre tenyésztett kutya, más állatok vadászatára betanítva (vadászeb, vadászkutya, kopó)”⁶

A fenti példákat látva azt gondolom, úgy érdemes kihasználniuk a mai lexikográfusoknak az elsődlegesen on-line formában publikálendő szótárak által kínálgató lehetőségeket, hogy ne annyira a terjedelmi korlátok alóli felszabadulás legyen a legfőbb jellemzője a készülő szócikkeknek, inkább a különböző fajta információk közötti közvetlen kapcsolat lehetőségével éljenek a lehető legnagyobb mértékben (kattintgatva oda-vissza ugrálás a különböző típusú egy- és kétnyelvű, akár szakszótárak és enciklopédiák között), könnyen átlátható szerkezetben.

Hogy arra is lássunk példát, miért kritizálható jogosan a Wiktionary, nézzük meg egy másik kedvenc, már régebbi cikkeimben (Pajzs 2000, 2001) is illusztrációként használt szó, a *kocsi* szócikkét. A magyar Wiktionary-ban jelenleg mindössze egyetlen jelentése van, amelynek értelmezése nincs, csupán az illusztrációként látható képből, az etimológiából („*Kocs* nevéből. A hagyomány szerint a helyi bognárok által készített kocsi szekér a községről kapta a nevét.”) és a megadott szinonimákból (*fogat*, *hintó*, *szekér*), valamint az idegen nyelvű megfelelőiből következtethetünk arra, melyik jelentést látták egyedül kiemelésre méltónak. Az összetételként felsorolt szavakból (*babakocsi*, *bevásárlókocsi*, *gépkocsi*, *kocsirúd*, *konyhakocsi*, *lakókocsi*, *mentőkocsi*) azért sejthető, hogy vannak ma is élő egészen más jelentései is: autó, babakocsi, stb.. A kapcsolódó, de expliciten nem referált Wikipédia oldal már sokkal jobb minőségű: itt részletesen és jól strukturáltan elmagyarázzák, milyen egyedülálló tulajdonságai voltak a Mátyás király idejében fejlesztett magyar kocsinak (lásd még: Pajzs A. 1989), amelynek következtében egész Európában elterjedt, és ezzel egyidejűleg nemzetközi szóvá is vált. Az angol példára visszatérve, a Merriam Webster *coach* szócikkéből, még az eredeti főnévi jelentéseknél maradván sem csupán az eredeti és a mai különféle járművekhez kapcsolható jelentéseket kapjuk meg (*hintó*, *busz*, *repülőgép turista osztály*), hanem végre fény derül arra is, hogyan keletkezett az eredeti jelentésből az átvitt *háztanító* majd *edző* jelentés: „abból a gondolatból, hogy a háztanító viszi át egyik vizsgáról a másikra a tanulót”⁷. Ebből az átvitt jelentésből származott a ma leggyakrabban használt igei jelentés *edz*, *oktat* stb., amely újabb diadalúttal vált nemzetközi szóvá és így tér vissza már a magyarba is: a legkülönbözőbb dolgokra való oktatás értelmében. A magyar Wikipédia szerint: „A **coaching** egy személyre szabott tanácsadási módszer. Fejlesztő, nevelő, edző jellegű tevékenység, ahol az ügyfelet egy meghatározott cél

elérésében segítik. A **coach** szó szerinti fordításban edzőt jelent“. El tudom képzelni, hogy mire a Nagyszótár K betűs kötete megjelenik, akár *kócs* *kócsing* helyesírással benne lesznek ezek a hosszú úton át a magyarba is visszatért szavak. Az interneten, nem hivatalosan szerkesztett szövegben már ma is megtalálhatjuk ebben a formában: „A kócs a fontos és pótolhatatlan vezető számára az, ami Kovácsné számára a körzeti pszichiáter, csak hülyén nézne ki, ha a vezérigazgató asszonyhoz a Nyírő ambulanciájáról érkezne valaki. Az állami terapeutától megkülönbözteti még, hogy házhoz, pontosabban céghez megy, és a vállalat dolgozói számára sikerül beadnia, hogy ami Terikénél az adminisztráción pánikbetegség, az a Vermes divízióvezető úr esetében a megfontoltság kissé túlfuttatott megjelenése, doktor Pérey pedig nem idegrendszer, csak ilyen a habitusa.

A jó kócs aranyat ér, ami az ő esetében szó szerint értendő. Egy valamire való kócs óradíja hatvanezernél kezdődik és határ a csillagos ég, amivel maximálisan egyetértünk. Egy profi kócs útmutatásai és tanácsai ugyanis utolérhetetlenek, bár az igazsághoz tartozik, hogy éles helyzetben még sohasem tesztelték.” http://www.gondola.hu/cikkek/75851-Timbuilding__kocs_es_tarsaik.html

Az ingyenesen hozzáférhető szótárak és enciklopédiák által teremtett kihívások

A fentebb is említett és illusztrált minőségi problémák ellenére a közösségi szótáraknak és enciklopédiáknak van egy vitathatatlan, hatalmas előnye: napra-, sőt akár percre készek lehetnének. Olyannyira, hogy a 2013-ban Nobel díjat kapott Alice Munro Wikipédia szócikkében már 10 perccel a hivatalos eredményhirdetés után a legelső sorban szerepelt, hogy a 2013-as irodalmi Nobel-díj kitüntetettje. Ezzel az elképesztő sebességgel kell versenyeznie a mai on-line enciklopédiáknak. A Britannica.com láthatólag sikerrel veszi ezt az akadályt. Szótári viszonylatban még mindig érdemes mintának tekintenünk a nagy klasszikust, az Oxford English Dictionaryt is. A közelmúltban eldöntötték, hogy ezentúl a folyamatosan frissülő on-line változat lesz az autentikus, egyéni megrendelésre azért jó pénzért előállítják a papírváltozatot is (print on demand), ami természetesen akár már egy hónap múlva elavult lesz bizonyos szempontokból az on-line elérhető változathoz képest. Jelenleg 70 szakértő lexikográfus dolgozik a folyamatos felújításon, karbantartáson, amelynek során, már a szótár közel 100 évvel ezelőtti első megjelenése óta, egyebek közt figyelembe veszik az olvasóktól beérkező észrevételeket, javaslatokat is (korábbi előfordulás egy adott jelentéshez, új jelentés, új szó megjelenése, pontosítás). Az érkező javaslatokat alapos ellenőrzés után építik be az adatbázisba. Ettől ugyan

természetesen a legfrissebb adatok némi késéssel kerülhetnek csak be a szótárba, de cserébe biztosak lehetünk az ott talált információ megbízhatóságában. Az átlag felhasználó szempontjából egyetlen hibája az adatbázisnak, hogy jelenleg nem férhető hozzá korlátlanul és ingyenesen. A törekvés azonban megvan erre: egyebek közt a British Council Library minden részlegénél az egész világon ingyen férhetünk hozzá.

Az angol nyelvtanulóknak szánt egynyelvű szótárak közül egyre több férhető hozzá az interneten, mind kevesebb és kevesebb korlátozással (Macmillan <http://www.macmillandictionary.com>, Cobuild <http://www.mycobuild.com/homepage.aspx>, Longman <http://www.ldoceonline.com/>). A kiadók egy része úgy csábítja magához a fizető felhasználókat, hogy csak a legfontosabb információt mutatja meg ingyenesen (pl. a szócikk első 100 karakterét, [britannica.com](http://www.britannica.com)), ha többre is kíváncsiak vagyunk, legtöbbször lehetőséget kapunk néhány napos próba regisztrációra ingyenesen. Az is egy jellegzetes stratégia, hogy csak a szócikk egyes mezőit láthatjuk az ingyenes hozzáféréskor, a teljes változathoz fizetnünk kell. További korlátozási lehetőség, hogy nem a szócikk részei vannak eldugva az ingyenes felhasználók elöl, csupán a komplex, intelligens keresési lehetőségek nincsenek felkínálva nekik.

Amikor a szakértő lexikográfusok és a munkáikat megjelentető kiadók azon aggodalmaskodnak, hogy az átlag felhasználók az interneten lévő ingyenes, nem feltétlenül megbízható minőségű forrásokra támaszkodnak, az egyetlen előremutató stratégia részükről az lehet, ha minőségi szótári adatbázisaikat, – esetlegesen az előbb vázolt korlátozási lehetőségeket is figyelembe véve – ingyenesen on-line hozzáférhetővé teszik. Semmilyen más módon nem érhető el reálisan, hogy az átlag felhasználók minőségi tartalmakat használjanak. Ehhez természetesen a munkálatokban résztvevők és a kiadók anyagi elismerését az eddigiektől eltérő módon kell megoldani (pl. pályázati vagy költségvetési forrás, bevétel hirdetésekéből, stb.).

Az átlagfelhasználók számára könnyen áttekinthető formában szükséges megjeleníteni az on-line szótárban vagy enciklopédiában lévő információt: lehetőleg az első egy-két sorban közölni a legfontosabbakat, hogy akár az okostelefonon is könnyen látható legyen, ezt kövesse a szócikk szerkezeti vázlata, ahogy a Wikipédiában is látjuk, hogy a lehető leghatékonyabban juthasson a felhasználó a számára releváns információhoz, és lehetőleg pontosan ahhoz. A felhasználó szempontjából teljesen érdektelen, egy integrált adatbázisban találja-e meg jól szerkesztett formában a számára fontos információt, vagy több szótár és lexikon on-line változata van-e korrekt egymásra utalásokkal látszólag egybe szerkesztve. Erre láthattunk jó

példát a Merriam Webster és az Encyclopedia Britannica esetében, de a tartalmi egyenlenségtől eltekintve a Wikipédia és Wiktionary esetében is. Akkor tudjuk egyidejűleg szolgálni a felhasználók és lexikográfusok érdekeit, ha folyamatosan alkalmazkodunk az aktuális technikai és társadalmi körülményekhez és a minőségi tartalmakat az adott pillanatban legmodernebb technikai eszközökön és az éppen széles körben használatosokon is könnyen és jól kezelhetően tesszük hozzáférhetővé.

Jegyzet

1. Saját fordítás. Eredeti szöveg: The distinction between a dictionary and an encyclopaedia is easy to state but difficult to carry out in a practical way: a dictionary explains words, whereas an encyclopaedia explains things. Because words achieve their usefulness by reference to things, however, it is difficult to construct a dictionary without considerable attention to the objects and abstractions designated.
2. Sajátkészítésű szócikk részlet.
3. Saját fordítás. Eredeti szöveg: **hound** noun 1. a dog; *especially* : a type of dog that has a very good sense of smell and is trained to hunt
4. Saját fordítás. Eredeti szöveg: 1 b. a dog of any of numerous hunting breeds including both scent hounds (as the bloodhound and beagle) and sight hounds (as the greyhound and Afghan hound)
5. Saját fordítás. Eredeti szöveg: Classification of hunting dogs that is more general than setter, retriever, pointer, or other sporting dog categories. Most hounds were bred and trained to track by scent or sight. Scent hounds (e.g., BLOODHOUND, DACHSHUND) are trained to scent in the air or on the ground. Sight hounds (e.g., SALUKI, AFGHAN HOUND) were developed to chase game by sight over long distances. Hounds such as BEAGLES, BASSET HOUNDS, and FOXHOUNDS run in packs; Afghan hounds, BORZOIS, salukis, and others run alone.
6. Saját fordítás. Eredeti szöveg: A dog, particularly a breed with a good sense of smell developed for hunting other animals. (hunt hound, hunting hound, hunting dog, hunter)
7. Saját fordítás. Eredeti szöveg: From the concept, that the tutor conveys the student through examinations.

Irodalom

Brown, Sylvia 1996 Hard Words for the Ladies: The first English Dictionaries and the Question of Readership EURALEX '96 Proceedings. Göteborg University, Department of Swedish, Göteborg: 355-364.

Cawdrey, Robert. 1604 A Table Alphabetical. London.

Hanks, Patrick 2005 Lexicography *Encyclopedia of Language and Linguistics*, Elsevier,

Pajzs András 1989: Igás gazdasági eszközök a közép- és újkori Magyarországon. *Járművek, mezőgazdasági Gépek*, 36. évfolyam, 5. szám: 174-177.

Pajzs Júlia 2000: Making Historical Dictionaries with the Computer. *Proceedings of EURALEX 2000* University of Stuttgart: 249-259

Pajzs Júlia 2001: A *kocsi* szó jelentésének alakulása a magyar és az angol nyelvben *Kontrasztív szemantikai kutatások. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. XI.* Szerk: Geecső Tamás. Budapest, Tinta Könyvkiadó, Budapest: 227-235.